

Forrás: <https://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2022/08/bese-laszlo-ellensegkepek-a-csehszlovakiai-magyar-tortenelemtankonyvekben-az-1950-es-evekben-13-02-10/>

Bese László

*Ellenségek a csehszlovákiai magyar
történelemtankönyvekben az 1950-es években¹*

Az újrainduló csehszlovákiai magyar iskolaügy

A csehszlovákiai magyarság történetének legnehezebb éveit élte meg 1945 és 1948 között. A lakosságcsere eredményeképpen majd 90 ezer magyart telepítettek át Csehszlovákiából Magyarországra, a Csehországba történő erőszakos deportálások mintegy 40 ezer embert érintettek, míg a lakosságcserevel párhuzamosan futó reszlovakizációs kampány keretében 327 ezer magyart nyilvánítottak szlovák nemzetiségűvé. 1948 elejére a csehszlovák nemzetpolitika ugyan nem teljesen érte el eredeti célját – vagyis a magyar kisebbség teljes felszámolását –, de a magyar közösséget mind számbelileg, mint társadalmilag, mind vagyoniilag erősen meggyengítette, az általa lakott területek etnikai összetételét pedig belső telepítések révén hígította fel.²

Csehszlovákia története ekkor azonban újabb fordulatot vett. 1948 februárjában lejátódott a kommunista hatalomátvétel. Nem volt ez egyedülálló a térségben, a nagyhatalmak befolyási övezeteiből következően, moszkvai mintára ugyanúgy megtörtént Budapesten, mint Prágában. A különbség ezzel együtt hatalmas volt: Csehszlovákia a győztesek táborából a kommunista táborba került, egy táborba a nemrég még a németek oldalán harcoló, vesztes Magyarországgal. A Csehszlovákia területén élő (még megmaradt) magyarság, mely ekkor a teljes jogfosztottság állapotában élt, az állam számára ezáltal egy baráti országgal kapcsolatos, rendezendő ügyé vált.

Mindazonáltal 1948 tavaszán az immár kommunista csehszlovák vezetés önszántából nem akart irányt váltani a magyarkérdés rendezésében. 1948 tavaszára és nyarára esnek olyan intézkedések, mint az új alkotmány elfogadása (mely említést sem tesz nemzeti kisebbségekről), a választásokból való kizárás, a magyar nyelv elűzése a közterületekről és a gazdasági életből, magyar nyelvű misék és istentiszteletek betiltása, de még inkább a helységnevek erőszakos szlovakizálása. Ez a fajta nemzetiségi politika azonban már tarthatatlan volt 1948 őszén – legalábbis érdemi kompromisszumok nélkül –, hisz Moszkva számára innentől az volt az elsődleges, hogy a keleti blokk országai között ne alakuljanak ki belső konfliktusok. A csehszlovák vezetés a következő két esztendőben számos korrekcióra kényszerült a nemzetiségi ügyek kapcsán: állampolgárság visszaadása, magyar nyelvű sajtó és kulturális egyesületek létrehozásának engedélyezése, a reszlovakizáltak diszkriminációjának megszüntetése. Témánk szempontjából azonban a leglényegesebbet a magyar nyelvű közoktatás újraindítása jelentette. Először csak szlovák tanítási nyelvű általános iskolákban működő magyar tannyelvű osztályokat engedélyeztek. Az 1948/49-es tanévben mintegy 150, az 1949/50-es tanévben pedig kétszer ennyi magyar osztály indult.³ Az 1950-es években a korábbiakhoz képest szerteágazó magyar iskolahálózat jött létre, sok tekintetben elérve saját terjeszkedési korlátait.⁴ Az 1950/1951-es tanévben a korábbi párhuzamos osztályok helyett már 613 nemzetiségi iskola jött létre, az addigi 300 osztály

Bese László: Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években

helyett 1232 osztállyal és mintegy 45 ezer tanulóval. Elmondhatjuk tehát, hogy a magyar kisebbség alapfokú iskoláztatása megvalósult.

Jelen tanulmány ennek az említett évtizednek, vagyis az 1950-es éveknek a történelemtankönyveit vizsgálja, elsősorban az azokban előforduló ellenségképek mentén. A történelemtankönyvek kapcsán természetesen nem magától értetődő, hogy tartalmaznak ellenségképeket, de ez következett a kommunista propagandából, mely a közoktatást is hatalmába kerítette. Kutatásunk során fontos szempont volt a nemzeti narratívák és sztereotípiák vizsgálata is: bár a marxista történelemszemlélet ezeket igyekezett mellőzni, azok mesterséges eltüntetése is egy dokumentálandó jelenség. További kérdés volt bennünk kutatásunk elején, hogy a megjelenő ellenségképekben a szovjet, a cseh vagy esetleg a szlovák szempontrendszer érvényesül-e nagyobb mértékben.

Új világkép, új nézőpontok

Az 1950-es években kiadott, s jelen munkában alaposabb vizsgálat alá vont történelemtankönyveknek számos olyan közös jellemzője van, amelyek akár önálló tanulmányt is érdemelnének. Ezekről a tankönyvekről elmondható, hogy egy olyan korszakban születtek, amikor az új politikai rendszerre belső legitimációs kényszer nehezedett. Legitimálnia kellett a végrehajtott radikális társadalmi átalakításokat, a gazdasági és tulajdonjogi rendszer markáns újrarajzolását, egyszersmind meggyőző módon megindokolnia a kialakuló hidegháborús kelet-nyugati narratívát. A vizsgált tankönyvek ezáltal az addigiakhoz képest teljesen új világképet és történelemértelmezést közvetítettek, az oktatás célja pedig – tantárgyaktól függetlenül – a diákok világnézeti nevelése volt.⁵ A tankönyvek önmeghatározásaik szerint a történelmi materializmus irányvonalát tekintették mérvadónak – gyakran idéztek is e tekintetben Friedrich Engelstől –, de legalább ilyen mértékben meghatározóak voltak a Szovjetunió nézőpontjai, a nemzetközi kapcsolatok függvényében. A szovjet – és elsősorban orosz – szempontrendszer dominanciáját az is szavatolta,⁶ hogy a vizsgált tankönyvek vagy egy az egyben szovjet tankönyvek fordításai voltak, vagy azoknak cseh és szlovák szerzők által feldolgozott, amolyan helyi változatai. A szovjet (orosz) nézőpontot, mint később látni fogjuk, a nacionalista ellenségképek azonosítása során is tetten érhetjük, de már pusztán a tankönyvi témaválasztások is árulkodóak az olvasó számára.

Az 1950-es évek tankönyveinek elemzése során természetesen a téma széles elméleti szakirodalmára támaszkodtunk. Mint látni fogjuk, a várakozásoknak megfelelően az ellenségképek széles spektrumára bukkantunk, néhány alkalommal átlépve, átírva az elméletileg meghatározott kategóriákat. A következőkben lépésről lépésre mutatjuk be az egyes ellenségkép kategóriák megjelenési formáit, a kommunista ellenségképektől a nacionalistáig.

Szervesen felépített ellenségképek

Kutatásunk során az elméleti szakirodalomra támaszkodva négy tipikus állampárti, szocialista ellenségképet feltételeztünk: a *burzsoákat*, a *kulákokat*, az *egyházat* és a *nyugati*

Bese László: Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években

imperialista hatalmakat (főleg az Egyesült Államokat).⁷ Ha el is fogadjuk, hogy a propaganda ezekben a csapásirányokban mozgott, a történelemtankönyvek világa, sajátos belső logikájával eltérő mértékben adott helyet a fenti törekvéseknek. De mit is értünk a történelemtankönyvek sajátos belső logikáján? Nem mást, mint az – ekkor még – megkerülhetetlennek hitt kronologikus rendet, illetve a szükségszerűnek tűnő, folytonos ok-okozati összefüggések láncolatát. A feladat – bizonyos szempontból probléma, ami előtt a tankönyvek szerzői álltak – leegyszerűsítve a következő: amennyiben a tankönyv jelenében hitelesnek tűnő üzeneteket akartak átadni, úgy azt nagyobb távlatokban, a történelmi korokon átívelő módon kellett felépíteniük. Minél konkrétabb az üzenet és minél markánsabb, annál nehezebb volt ez a feladat. S mivel a burzsoák, a kulákok vagy az Egyesült Államok behatárolhatóan modern fogalmak, történelmi kontextusuk megteremtése jelentős erőfeszítést kívánt. Természetesen a történelmi kontextus bizonyos mértékig létezett a marxista történészek munkássága révén, ugyanakkor annak hiteles tankönyvi interpretációja külön műfaj volt. Végső soron, ha a tankönyv szerzője el akarta kerülni a jelen fogalmainak nyilvánvalóan anakronisztikus múltba vetítését, akkor azokat organikus módon kellett felépítenie, a történelem kronológiai és logikai menetét követve. A kívánt történelmi fogalmak és ellenségképek szerves kialakítása alatt azt a folyamatot értjük, melynek során a szerző a történelmi korok kezdetétől kiindulva a történelmi adatok és történelmi tények gondos, megtervezett szelekciója révén logikailag konzisztens történetet hozott létre, mely végül a közelmúlt történetében artikulálódva a jelenben megkívánt formákat öltötte. Egyszerűbben fogalmazva: a jelen ellenségképei a múltban gyökereznek. Természetesen a "múlt" ez esetben nem az „*idő elmúlt egysége*”,⁸ hanem maga a – történészek, didaktikusok és ideológusok által – konstruált történelem.

De milyen jelentősége van számunkra az ellenségképek és a hozzájuk tartozó fogalmak organikus konstrukciójának? A válasz ez esetben is többretegű, de tömören a következőképpen fogalmazható meg: az előzetesen várt ellenségképek nem csak a várt helyeken⁹ és formákban jelentek meg. A különböző korok és történelmi régiók látszólag különböző csoportjainak (akár elitjeinek) reprezentációi közt egyfajta narratív kontinuitás jött létre, mely egyértelműen az elbeszélő – tankönyvszerző – szándékából, érdekeiből vezérelten született meg.

A fenti eszmefuttatás legjobb példáját maga a burzsoá (polgár) kategória adja. Minden ezirányú törekvésük ellenére a tankönyvszerzők a XX. századi burzsoázia fogalmát eredeti alakjában nem tudták az érett középkornál régebbi korokba ültetni. A polgárság társadalmi szerepét, egyben ellenségképét ugyanakkor már az ókortól kezdve elkezdték megrajzolni olyan protoburzsoá kategóriákkal, mint például a rabszolgatartó arisztokrácia vagy a középkori feudális elit. Bár ezek a kategóriák, csoportok egy adott ország történelmében sem (teljesen) folytonosak egymással, szerepük mégis az: a társadalmat két rétegre osztják, kizsákmányoló kisebbségre és a kizsákmányolt, kizsigerelt többségre, a népre. A történelmi materializmus ugyanakkor, mint azt Engelstől idézve olvashatjuk az egyik tankönyvben, feltételezte a fejlődést és szükségszerűnek tartotta a fejlődés egyes lépcsőfokait: „*A rabszolgaság nélkül nem lett volna a görög állam, a görög művészet és tudomány, a rabszolgaság nélkül nem lett volna a római birodalom. A görög és a római kultúra alapjai nélkül nem lenne a mai Európa sem. [...] Az antik rabszolgaság nélkül nem lenne újkori szocializmus.*”¹⁰ A rabszolgatartó arisztokratákat és a feudális urakat ebben az elbeszélésben ugyanaz győzte le, ami az újkor burzsoáziáját is le fogja igázni: a történelmi fejlődés szükségszerűsége, a célja felé töretlenül közelítő osztályharc. A burzsoá

Bese László: Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években

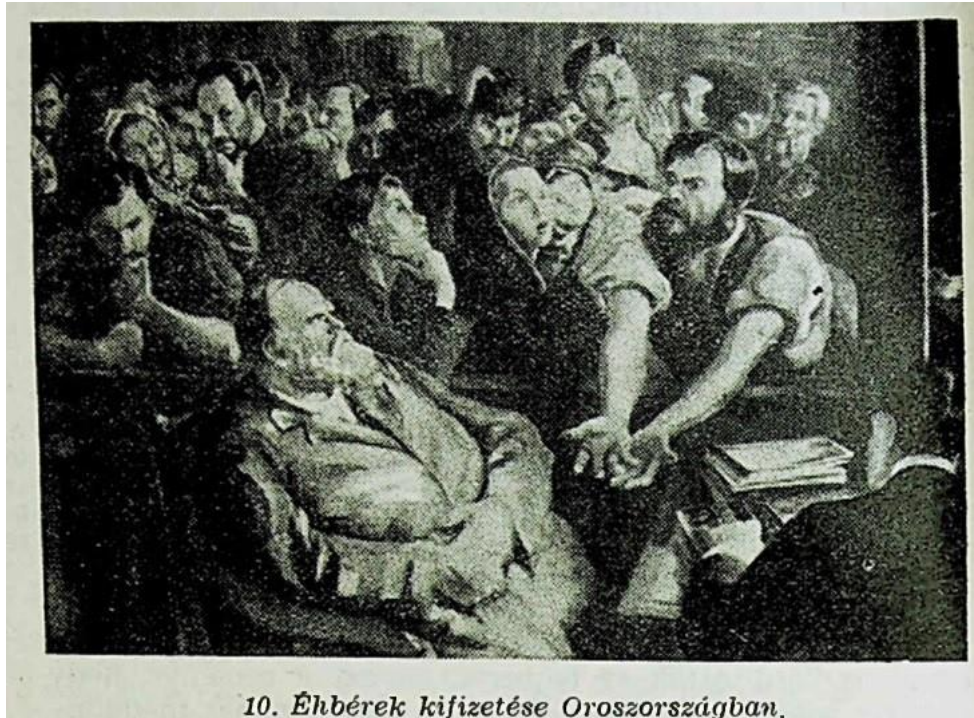
ellenségfogalmát, annak előfutár változataival együtt ez a törvényszerűség világos keretek közé zárta: egy általános érvényű, minden korban jelen lévő ellenségképet alkotott, melynek súlyát ugyanakkor csökkentette várható és törvényszerű elmúlása.

A burzsoázia középkori és kora újkori előfutárának tekinthetjük a tankönyvekben ábrázolt feudális elitet: „*A barokk kultúra arisztokratikus. A népet, melyet a feudális urak anyagi és szociális tekintetben letiportak, kirekesztették a politikai és kulturális életből.*”¹¹

A burzsoázia „igazi arca”

A szó szerint vett burzsoázia, mint új társadalmi osztály kialakulásával először a XIII. századi olasz városok esetében találkozhatunk. A tankönyvi interpretáció a következőket vázolja: az új termelési formáknak köszönhetően megnőtt a vállalkozók, kereskedők és bankárok hatalma, akik egy új világnézetben, a burzsoá humanizmusban találtak maguknak támaszt, méghozzá az ókori görög és római kultúrára építve. Divat lett számukra a művészetek támogatása, a mecénásság, eszmeileg pedig szembefordultak a feudális keretekkel és a szellemi élet egyházi kontrolljával szemben. Ez esetben, bár a vizsgált tankönyv rögzítette, hogy a reneszánsz eredményei csak a gazdagok számára jelentettek értéket, a burzsoázia korai fogalmához nem rendelt negatív asszociációkat, sőt egyértelműen pozitívabb fényben tünteti fel őket, mint a korabeli egyházat.¹² A vizsgált tankönyvek a kibontakozó kapitalista gazdasági rendszer és a megszülető burzsoázia kegyetlen vonásai kapcsán szívesen és hosszan idézték Thomas Moore *Utópia* című munkáját, mely egyben alternatívát is felmutat az utópista szocializmus képében.

A kora újkort magunk mögött hagyva, a kapitalista világrend kibontakozásával egyértelműen a polgárság lépett elő az 1950-es évek tankönyveinek elsődleges ellenségképévé. A tőkésék, vállalkozók, gyártulajdonosok csoportját egyedül a haszon mértéke motiválta, ennek érdekében pedig „...fokozták a termelést s egyre több és több munkást foglalkoztattak, kik azonban igen nehéz körülmények között éltek. [...] A nők és gyermekek munkája kiszorította a gyárakból a férfi munkaerőt, mert olcsóbb s így a kapitalisták számára előnyösebb volt.”¹³ A kapitalisták egyszerre voltak végtelenül kapzsik, hiszen „... a munkások fizetetlen munkájának eltulajdonításával óriási nyereségekre tesznek szert”,¹⁴ és alávalóan kegyetlenek: „... az a kegyetlenség, amellyel a versailles-i kormány a Párizsi Kommünt likvidálta, leleplezte a burzsoázia igazi arcát.”¹⁵ Bár az 1950-es évek tankönyvei nagyon kevés képi anyagot tartalmaztak, a kizsákmányoló burzsoáziának mégis jutott egy igen beszédes illusztráció:

Forrás: SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 46.

A tankönyvi interpretáció szerint háborús időben különösen megmutatkozott a polgárság élőködő szerepe. Egyrészt míg az egyszerű nép fiai a fronton szenvedtek, addig „... a kapitalisták kibújtak a hadiszolgálat alól. A burzsoázia hozzátartozói a katonai szolgálatot mint tisztek, irodai vagy raktáralkalmazottak teljesítették.”¹⁶ De a szerzők szerint nem csak kibújtak a kötelességek alól, hasznot is hajtottak mások szerencsétlenségéből: „... a nép nyomorgott, a burzsoázia ellenben hasznot húzott a háborúból. A hadiszállítók, fegyvergyárosok és földbirtokosok gazdagodtak.”¹⁷ Hogy az olvasónak/tanulónak kétsége se legyen a burzsoá szereplőket, vagy vagyonuk későbbi államosításának jogosságát illetően, olykor konkrét személy is megtestesíthette a polgárságot: „A hadimilliomos mintaképe T. Baťa volt, aki hallatlan módon kizsákmányolta a munkásságot. Lábbelít szállított az osztrák-magyar hadsereg számára. Azt hangoztatta, hogy a gyári munkásnak csak egy joga van: felelés nélkül és azonnal teljesíteni a kapott parancsot.”¹⁸

Az imperialisták

A tankönyvek témáit nézve az első világháború végétől kezdve egyre szorosabban összefonódott a burzsoázia és az imperialista hatalmak ellenségképe, ezért ezen a ponton szükségesnek tartjuk ez utóbbi ellenségkép részletes bemutatását is. „Az egyes imperialista nagyhatalmak felosztották egymás között a földkerekséget. [...] Ezt az új, feltűnően erőszakos kapitalizmust, amely a monopóliumok hatalmán alapszik, imperializmusnak nevezzük. Az imperialista korszakban megnőtt a munkanélküli haszonból élő emberek száma. Ezek nemcsak a saját, hanem a gyarmati és a függő viszonyban levő országok proletariátusának kizsákmányolásából s verejtékéből élőködtek.”¹⁹ A korábban csak nagy körvonalakban felrajzolt kétpólusú világkép az elnyomókról és elnyomottokról itt már világos formát öltött, éles, ám ideiglenes határokkal elválasztva a feleket: meglehet, hogy a

Bese László: Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években

tankönyvi jelenben éles köztük a határ, ám a történelem törvényszerűsége révén a tankönyvek azt vetítették előre, hogy a jövőben ez meg fog változni – a munkásosztály öntudatra ébredésével az egész világon győzhetnek a proletáradalmak.

Az imperialista ellenségképek sajtószerű változata a cári Oroszország tankönyvi reprezentációja, mely egyszerre kapcsolódik a burzsoá elemekhez és az orosz nemzeti történelmi narratívához. A cári Oroszország ezek szerint egyszerre támaszkodott a feudális elitre: „... az orosz cárok nemesi származású hivatalnokaiak segítségével uralkodtak, akiket meg lehetett vesztegetni, s akik elnyomták és sértegették a népet. [...] Vesszővel, korbáccsal, pálcával vertek...”,²⁰ és a burzsoá rétegekre: „... a nép nem látott lényeges különbséget a cárizmus politikája és a burzsoázia politikája között.”²¹ A cári polgári és katonai vezetést egyszerre ábrázolták teljesen hozzá nem értőnek (lásd háború Japán ellen) és kegyetlennek, mondván „... a harcokban a cári katonaság sok asszonyt és gyermeket megölt s ezenkívül a felkelés leverése után sokat lelövetett vagy felakasztatott.”²² Ha alaposabban szemügyre vesszük az olyan állításokat, miszerint „... a cári kormány csak a földbirtokosok és a burzsoázia gyermekeinek neveléséről gondoskodott. Szándékosan elhanyagolta a nép széles rétegeinek alacsonyabb fokú iskoláit”,²³ akkor megértjük, hogy a cári Oroszország nem elsősorban birodalmi jellege miatt volt ilyen hangsúlyos ellenségkép, hanem azért, mert a kommunista program ellentettjeként volt ábrázolható. A cári Oroszország bűneinek sorolása egyben a kommunista Szovjetunió érdemeinek lajstroma: nemi alapú egyenjogúság, törvény előtti egyenlőség, államilag biztosított közoktatás. Az ellenségkép célja részletgazdagon ábrázolni, hogy régen mennyivel rosszabb volt – Oroszországban. Újabb ékes bizonyítéka annak, hogy az 1950-es évek csehszlovákiai történelemtankönyvein mennyire érződött a szovjet szempontrendszer.

„Megrongálták a gépeket...”

Elméleti alapvetésünk következő ellenségkép-kategóriáját a kulákok jelentették, mint a kommunisták vidéki bűnbakjai. Őket a tankönyvek (Oroszország esetében) a polgárokkal és a földbirtokosokkal egyenrangú belső ellenségként ábrázolták, gyakorta gazdag paraszt, falu gazdagjai vagy zsírosparasztok névvel jelölve őket. Minden adandó alkalommal kihangsúlyozták, hogy bár ők is a falu lakói, osztályharc tekintetében a nép ellenségei, ezért nem fogadhatók be a szövetkezetekbe. Ha mégis sikerült beférkőzniük a szövetkezetekbe, ott „... gyakran a számvevők és gazdák szerepét is betöltötték és arra törekedtek, hogy minél több kárt okozzanak. Megrongálták a gépeket, megmérgezték az állatokat és tönkretették a termést”,²⁴ magyarán szabotázsakciókat követtek el. A tankönyv szerint a kulákok a szabotázsakciók révén a társadalmi rend ellen lázadtak, lázították a népet, és államellenes tevékenységet folytattak: „... gyűjtögattak, rábeszéltek a nem öntudatos parasztokat, hogy pusztítsák el az állatokat és gyilkos merényleteket követtek el a párt és a kolhozok dolgozói ellen.”²⁵ Mint az állam és a társadalom számára súlyos fenyegetéssel szemben, jogos volt tehát a határozott retorzió, így pedig „... a kulákok osztályának eltávolításával eltűntek az országban [ti. a Szovjetunióban] a kapitalizmus utolsó maradványai, teljesen megszűnt az emberek embertől való kizsákmányolása.”²⁶ Bár ezek a tankönyvi sorok az oroszországi földbirtokos parasztság ellehetetlenítéséről szólnak, nem szabad elfelejtenünk, hogy a vizsgált tankönyv korabeli Csehszlovákiájában éppen

Bese László: Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években

szövetkezetesítés és kulákellenes harc zajlott, mondanivalója tehát nagyon is aktuálpolitikai jellegű volt.

A varázslóktól az egyházakig

A pártállami propaganda egyik legmarkánsabb ellenségképe az egyházra vonatkozott. Ennek történelmi ábrázolásával – az egyházak hosszú története miatt – a tankönyvszerzőknek kevesebb gondja akadt, mint a burzsoáziával. Az egyházzal kapcsolatos narratívát alapvetően két fő elem alkotta, melyek szorosan kapcsolódtak egymáshoz: az egyháztagok erkölcsi hiteltelenségének hangsúlyozása, ami jól megalapozta a gondolatot, mely szerint az egyház az uralkodó elitek legitimációjáért felelős intézmény. A marxista történelemszemlélet szerint már az ókor kezdetén „... a varázslókból fejlődött ki a papok külön csoportja, akik az uralkodó osztály, a rabszolgatartók erős támaszaivá váltak. Varázslataikat és a nép tudatlanságát az emberek megfélemlítésére és saját gazdagodásukra használták fel, amelyet áldozati ajándékok formájában gyűjtöttek. A vallás segítette az uralkodó osztálynak kizsákmányolni és féken tartani a szegényeket és a rabszolgákat.”²⁷

A keresztény egyház létrejöttével kapcsolatban sokkal szofisztikáltabban fogalmazott egy másik, 1954-ben megjelent tankönyv, amelyben bár szintén a kizsákmányoló társadalom fő támaszaként jellemezték, ugyanakkor ezt nem saját bűneként, hanem amolyan történelmi szükségszerűségként értelmezték.²⁸ Az említett tankönyv tárgyilagosan bemutatta, hogy a kereszténység az I. században az elnyomottak mozgalmaként jött létre, akiktől megvonták a művelődés lehetőségeit is – mivel a Római Birodalom bukását életük során nem várhatták, a megváltást szükségszerűen helyezték át a másvilágba. A tankönyv nem tagadta, hogy ekkoriban „... a keresztények az Isten fiába vetett hitük miatt ellenkezésbe kerültek a római császárok tiszteletével, akit Isten fiaként kellett tisztelni. Ezért a keresztényeket időről-időre üldözték.”²⁹ Az egyházszervezet kialakulásával azonban annak vezetői hátat fordítottak az eredeti narratívának, a birodalom bukásában pedig az anarchia és a világ végének eljövételét lát(ha)ták. A császári hatalom – mely végső soron Isten akaratából létezhetett csupán – új támaszt nyert a keresztény egyház révén, mely engedelmességre és alázatosságra intette híveit: „... az élet értelmét a földi életről a túlvilági életre helyezte át, hogy a szenvedést és minden nyomorúságot az elkövetett bűnért járó megérdemelt büntetésnek magyarázta és arra biztatott, hogy ezt türelmesen és alázatosan viseljék el, eltérítette a néptömegeket az életfeltételek megjavításáért vívott harctól.”³⁰ A tankönyv értelmezésében az egykor elnyomottak, katakombákban bujdosók hite így lett a városiak vallása, szemben a vidékiek (pagani) maradi pogányságával. A tankönyvszerzők az egyház elnyomást legitimáló szerepét a kora középkorban is kihangsúlyozták, mondván „... az egyház a császár [Nagy Károly] hatalmát azzal a tanítással szilárdította meg, hogy a császár ellen lázadni és neki az engedelmisséget megtagadni nemcsak árulás, hanem Isten által büntetett bűn is.”³¹ A hatalom legitimálásán túl döntő mértékben a kereszténységet tették felelőssé Európa kora középkori szellemi hanyatlásáért. Az egyház szerintük vallási fanatizmusból égette el az ókori civilizáció eredményeit, miközben kolostoraikban saját évkönyveiket másolgatták, mely „... írások tele voltak a "csodák" maradi, babonás történetével.”³² A papság szerintük a latin nyelv kizárólagosságának erőltetésével „... nemcsak tudatlanságban tartotta az embereket, hanem az egyes nemzetek műveltségének

Bese László: Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években

*fejlődését is megakadályozta.*³³ Az érett középkort tárgyaló tananyagra jellemző, hogy a tankönyvszerzők nagy jelentőséget szenteltek a feudális elit és az egyházszervezet összefonódásának, ezzel is kiemelve, hogy a kereszténység milyen messze került eredeti küldetésétől. Ugyanezt az ellentétet hivatott kihangsúlyozni Jézus és a középkori egyházfők szembeállításával, hiszen a „... *leg hatalmasabb és leggazdagabb hűbérúr maga a pápa volt.*”³⁴ A tankönyv egyoldalúságát bizonyítja – ezzel együtt példa ellenségképző jellegére –, hogy az egyházi inkvizíció kegyetlenségét hosszan taglalta, sőt felróta, hogy „... *a nép között régóta élő babonákat jól ki tudta használni, mint megfélemlítő eszközt,*”³⁵ ugyanakkor a szerzetesi-kolostori kultúra társadalom számára hasznos eredményeiről egy szót sem szólt. Hasonlóan beszédes, hogy a nagy földrajzi felfedezések, majd a gyarmatosítás kezdetének korában szintén az egyház bűnösségét vetette fel, mondván „... *a négekkel való erkölcstelen kereskedésből gazdagodott meg a spanyol "legkatolikusabb" király s véle együtt más "keresztény" uralkodók és kereskedők.*”³⁶ Részben a nemzeti ellenségképekhez, illetve a nemzeti narratívákhoz tartozik, de fontos részlet, hogy miközben az összes európai régió fejlődésében akadályozó tényezőként ábrázolták az egyházakat, az orosz történelem kapcsán ez az elem teljességgel hiányzott: sem a döntéshozatalban, sem a hatalom gyakorlásában nem tulajdonítottak neki szerepet – mintegy elhallgatták a létezését is. Míg a tankönyvek a kora középkori lázadásokat, parasztfelkeléseket gyakorlatilag minden alkalommal összekötötték az egyházi elnyomással, ezzel szemben „... *az orosz vidék nagy parasztháborúinak országos népmozgalom jellege volt, melyek a "földbirtokosok és az állam kettős elnyomása" ellen irányultak.*”³⁷

Az egyház a burzsoázia szolgálatában

De térjünk vissza Európa nyugati felébe! Bár a tankönyvi szövegek a középkor és a kora újkor kapcsán hosszan értekeztek a feudális elit, majd az újonnan megszülető polgárság elnyomó, kizsákmányoló természetéről, sohasem felejtették el megnevezni az elnyomás mögötti legfontosabb szereplőt, az egyházat: „*A vidéki nép és a városi szegénység volt Németország lakosságának legnyugtalanabb eleme. Ellenállásukat az egyház kizsákmányolásával szemben egyes lovagok és a polgárság egy részének részvétele is erősítette. Ez a közös ellenállás az egyház, mint fő kizsákmányoló és a kizsákmányolók védelmezője ellen, 1517-ben Luther Márton lépésekor tört ki.*”³⁸ Láthatjuk, hogy a reformáció fogalmának ilyen fajta bevezetése azt nyomban kiemeli a vallástörténeti dimenzióból, egyértelműen és kizárólagosan a társadalomfejlődés, az osztályharc részének tekintve azt. Luther tevékenysége kapcsán azonban óva intették az olvasót a túlzott szimpátiától, olykor indokolatlanul is nagy teret szánva Luther „népellenes” állásfoglalásainak, melyekkel állítólag az őt támogató feudális urak érdekeit szolgálta. Hasonló módon értelmezték Kálvin János tevékenységét, azzal a különbséggel, hogy „... *egyházi reformját nem a feudálisokhoz alkalmazta, mint azt Luther tette, hanem az egyre növekvő nyugati burzsoáziához.*”³⁹ A tankönyvszerzők a kálvinizmus bemutatása során szinte teljesen elhanyagolták a vallási összefüggéseket, azokat lényegtelennek ítélve. A fő mozgatórugónak, mint láthattuk, a burzsoá érdekek kiszolgálását tartották, eredményeként pedig egy olyan etika kialakulását, mely a tőkés elit érdekeit szolgálta. A tankönyvszerzők szerint „... *a kálvinisták a fizetett munkaerő kizsákmányolását a meggazdagodás természetes módjának és Istennek tetsző cselekedetnek tartották,*”⁴⁰ miközben minden más ideológiával szemben éppen olyan türelmetlenek voltak, mint a katolikusok (lásd Szervét Mihály kivégzését).

Bese László: Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években

A XX. századi történelem, illetve a kommunista propaganda egyházellenességének fényében lényeges elemzési szempontnak tűnik, hogy a vizsgált tankönyvek miként viszonyultak a nem keresztény vallások kialakulásához. Az 1954-ben megjelent kilencedikes tankönyv ebben a témában logikailag konzisztensnek tűnik: a kereszténységhez hasonlóan a társadalmi fejlődés szükségszerűségeivel indokolta az iszlám vallás kialakulását. Mohamed tevékenységét és a vallás terjedésének korai történetét tárgyilagosan taglalta, egyben kiemelte a vallás korabeli népszerűségének praktikus okait. Konklúziója azonban a késő ókori – kora középkori kereszténységhez hasonlóan negatív volt: *„Az egykorú keresztény államokhoz hasonlóan az iszlám, az új vallás is megerősítette az uralkodói hatalmat és ideológiai eszköze lett a politikai egyesítésnek és az államszervezet megerősítésének. Az iszlám az egyszerű népnek előírta a nemesség és annak hatalma iránti engedelmisséget.”*⁴¹

Nacionalista ellenségképek

Az 1950-es években – ideológiai okokból – a történelem nem a nemzetek küzdelmére, hanem az osztályharcra összpontosított. Az '50-es évekbeli történelem tankönyvekre így kevésbé voltak jellemzőek az etnikai és nemzeti ellenségképek, ennek ellenére néhány esetben sikerült ezt a jelenséget is tetten érni. Az 1954-ben megjelent kilencedikes tankönyv, bár korábban tényszerűen megállapította a Német-római Császárság decentralizáltságát, egy másik alkalommal mégis egységes német hódításokról és kegyetlenkedésekről értekezett az Elba menti és pomerániai szlávok kárára. A tankönyv nem fukarkodott erős jelzőkkel, a szerzők szerint *„... a szláv területek elfoglalását a szláv lakosságnak tömeges lemészárlása kísérte. Azokat, akik életben maradtak, megfosztották a termőföldtől és mocsarak közé szorították őket, valamint a tavak és folyók menti terméketlen területekre.”*⁴² Az említett tankönyv a továbbiakban hosszasan értekezett a németek diplomáciai és gazdasági erőfeszítéseiről, hogy behatoljanak a cseh és a lengyel területekre, illetve kézbe vegyék azok irányítását. Hasonló szemléletben olvashatunk a német befolyási övezet kiterjedéséről a balti országok térségében: *„Először a német kereskedők jelentek meg, kik kereskedelmi faktóriákat létesítettek és e területeken a német agresszió útját egyengették. Csakhamar aztán német misszionáriusok vették át a német agresszió szerepét.”*⁴³ A németek, majd a lovagrend egyértelmű célja a keleti irányú terjeszkedés volt, *„... végcélja az Oroszország elleni döntő támadás.”*⁴⁴

Mint azt már korábban megállapítottuk, a korabeli tankönyvek előszeretettel alkalmaztak bináris világképeket, s nem volt ez másként a nemzeti szempontoknál sem. Ha létezett számukra agresszív és hódító nemzet (a németek személyében), akkor annak ellentétje a „hősi” orosz nép lehetett csupán. Már elődeik, az ókori szlávok is kitűntek a többi nép közül, többek közt fejlett iparukkal, mely *„... régóta magas színvonalon állt. Régi termelési ág volt a keramika, egyes területeken, jellegzetes alakzatokkal és díszítésekkel. A szlávok vásznat szőttek, ruházatot, valamint bőr- és gyékénycipőket készítettek. Fejlett kovácsiparuk főképpen gazdasági eszközöket szolgáltatott.”*⁴⁵ A tankönyvi narratíva szerint a szlávok már az ókorban is felelősséget vállaltak más népekért, hisz *„... aktívan harcoltak is a rabszolgatartás ellen, s ezzel megnyerték a rabszolgatartó országok néptömegeit.”*⁴⁶ Nem volt ez másként a középkorban sem, amikor *„... az orosz nép kétségbeesett, bár hiábavaló ellenállása azzal a következménnyel járt, hogy Oroszország felfogta a tatárok fő támadó erejét és így megvédte a tatár rabságtól Európa többi részét, melyet a tatárok szintén meg*

Bese László: Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években

*akartak hódítani.*⁴⁷ A szláv, majd orosz nép egyhangúan pozitív ábrázolása ugyan nem ellenségkép, de része egy ellenségkép-jelenségnek, amiben egy negatív előjelű csoport áll vele szemben.

S ha már nacionalista narratíva, itt kell megemlítenünk, hogy a magyarság ábrázolása ebben az időben teljesen semleges előjelű volt, ill. teljes mértékben alá volt rendelve az osztályharcnak. Az 1919-es Tanácsköztársaság harcát például dicsérőleg említették a tankönyvek, más esetekben pedig, ha mégis negatív kontextusban szerepel a magyarság, annak is osztályharcos ideológiai okai vannak: „... a burzsoázia [...] meghívta a kormányba a német és magyar burzsoázia, később a szlovák néppárt képviselőit is, akik eddig ellenzékekben voltak. Így a cseh, szlovák, magyar és német burzsoázia közös harcra egyesült a munkásság ellen.”⁴⁸ Találhatunk ugyan példát a burzsoázia és a magyarság fogalmi összekapcsolására, mondván „... a magyar burzsoázia gazdasági és politikai túlsúlya a számbelileg és gazdaságilag gyengébb szlovák burzsoáziával szemben a szlovák nép fokozott magyarosítását eredményezte”,⁴⁹ ugyanakkor a szerzők ügyeltek rá, hogy ezek az összekapcsolások ne az egész nemzetre vetüljön ki.

Diskurzuselméleti értelmezés

Az előzőekben feltárt ellenségképek mélyebb elemzéséhez érdemes újfent a téma szakirodalmához nyúlnunk. Egyes nagy népszerűségnek örvendő fogalomtörténeti kereteken túl (lásd Koselleck aszimmetrikus ellentétpárjait) egyéb értelmezések is léteznek, melyeket érdemes lehet számításba vennünk: ezek sokkal inkább társadalmi jelenségként, folyamatként írják le az ellenségképek létrejöttét. Feltételezhetjük, hogy az ellenségképek annak az igen összetett és többretegű reprezentációjának és kategorizációjának az eredményei vagy részei, amellyel az egyén a világot és saját életét magyarázza.⁵⁰ Mannheim óta tudjuk – amit Andersonnak a nemzettel kapcsolatos későbbi gondolatai megerősítettek –, hogy egy közösségnek (legyen az akár a nemzet) igazából nem a születéssel, de még csak nem is aktív hozzájárulásunkkal válunk tagjává azáltal, hogy egyazon értelmezési mezőben tekintünk a világra, s annak eseményeit hasonlóan interpretáljuk.⁵¹ Az ellenségképek ebben az összetartozási élményben erősíthetik meg a közösség tagjait, így téve mind inkább valóságossá magát az elképzelt közösséget. Umberto Eco ezen a vonalon odáig jut, hogy egyenesen ajánlja bármilyen közösség számára, hogy ha nem rendelkezik ellenféllel, mindenképp alkosson magának egyet.⁵²

Az ellenség képének felépítése, s ennek a képnek a terjesztése nem egyetlen felvonás, hanem folyamat, amelyben az egyes elemek jelentése rendre bővül, módosul és újratermelődik.⁵³ Denisa Nečasová⁵⁴ szerint az ellenségkép képzése a következő, viszonylag stabil algoritmust követi.

A *differenciálás* lépése első körben egyszerűen a különbözőségek kihangsúlyozására – vagy azok megkonstruálására – épít, méghozzá azokra a különbözőségekre, melyek a saját csoport (MI) és a szándékolt ellenség (ŐK) közt feszülnek majd. Ezeknek a különbségeknek nem feltétlenül kell teljesen valóságosnak lenniük, hiszen elsősorban szimbolikus szerepük van: a saját csoport számára ismert összefüggésekbe helyezik a másik csoportot, amelyek mintegy magyarázó funkcióval bírnak a saját csoport felé.

Bese László: Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években

A második lépcsőfok, a *dichotomizálás* általánosságban annyit jelent, hogy az egyén érdekelt abban, hogy a társadalmi kategorizáció révén saját azonosságérzetéhez keressen fogódzókat.⁵⁵ A gyakorlatban ez bináris kategóriák, világos ellentétpárok megalkotásával jár, amelyek olyan szimbólumok mentén azonosíthatók, mint például a világosság és a sötétség ellentétpárja. Ebben a lépésben a saját csoport megszabadul minden negatív tulajdonságtól, s azokkal a másik csoportot, „őket” ruházza fel. Ők, vagyis a másik csoport, ebben a lépésben válnak az ellenségképzés áldozatává.

A harmadik lépcsőfok a *hierarchizálás*, ami tulajdonképpen a dichotomizációban rejlő nyilvánvaló alá-fölérendeltség következménye: az egymást kölcsönösen kizáró csoportjellemzők már sugallják azt is, melyik csoport tulajdonságai az értékesebbek. Sőt, ha jobban szemügyre vesszük, a másik csoport negatív tulajdonságai sem önmagukban állnak, hanem a MI pozitív tulajdonságainak ellentétéként jönnek létre.

A negyedik lépés a *homogenizálás*, mely szintén nagyon lényeges momentum: az egyszerűség és a manipulálhatóság kedvéért szándékosan elmosza a szembeállított csoportokon belüli különbözőségeket, sokszínűséget. Itt már – a politikai beszédben – kimondva is megjelenik a MI-ŐK felosztás, ahol általánosítva elhangoznak azok a csoportjellemzők, melyek mentén az egyén vagy az egyik, vagy másik közösségbe tartozhat. A homogenizáció létrehozásához szokás használni az érzelmeket, a mítoszokat, és természetesen jellemző rá egyfajta erősen leegyszerűsítő látásmód, aminek az a célja, hogy a szembenálló csoportokat egy-egy homogén masszaként ábrázolja.⁵⁶

Az ötödik lépcső az ellenségkép megteremtésének folyamatában az *esszencializálás*, ami tulajdonképpen két homogén, és lényegében (ontológiailag) teljesen különböző entitás tételezése. Az építési folyamat ezen szakaszában a másság a legmélyebb alapon jön létre, az ellenségnek teljesen más a lényege, és semmi köze a vele szemben álló, őt meghatározó alanyhoz. Az esszencializálás folyamata veleszületett, tehát változatlan tényezők képét alkotja meg. Ha valamit felcímkéznek, és ezt követően természetesnek tekintenek, akkor nem szükséges az eredetre, az okokra és más összefüggésekre rákérdezni. Az ellenség szerepeinek, vagy tulajdonságainak esszenciális természetére való hivatkozások révén kialakul egyfajta diszkurzív nyomás, melynek során a negatív feltevések – a látszólag semleges és spontán megfigyelés nyomán – nyilvánvalóvá, majd természetessé, szinte determinálttá válnak.

A hatodik lépésben következik az *objektivizálás*, amit leginkább tárgyiasításként írhatunk le. Az ellenségképzés ezen fázisa leginkább a homogenizáláshoz kapcsolódik: az általa létrehozott egynemű közeg egyéneitől is megtagadják azt a képességet, hogy bármilyen módon aktívan közreműködjenek saját szubjektumuk létrehozásában. Ilyen módon megfosztják őket attól a lehetőségtől, hogy befolyásolják helyzetüket, és automatikusan beágyazódnak az erőfölény és az alárendeltség megkonstruált elnyomó struktúráiba. A kapcsolatnak ezen a szintjén már semmilyen kölcsönösség nincs, sem lehetőség a párbeszédre. Ezt a fázist onnan a legkönnyebb felismerni, hogy miközben sok korabeli híradásban lehet az ellenség állítólagos fenyegetéseiről olvasni, ezek nem a – képzelt – ellenség szavai, mert azokat vagy elhallgatják, vagy nem is léteznek: az ellenségképet megalkotó fél narratívája a domináns, a mondanivalót ő adja az ellenfél szájába.

Bese László: Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években

Az ellenség képzésének utolsó előtti, hetedik szakasza a *dehumanizálás*. A diskurzus ezen szintjén az ellenséget megfosztják emberi tulajdonságaitól. Az emberi kategóriából való kizárás, valamiféle alsóbbrendű kategóriába sorolás egybevág Koselleck Übermensch-Untermensch ellentétpárjának jellemzőivel. Az ellenség az emberiséget (tehát „minket”) fenyegető állatok vagy más külső természeti körülmények rangjára süllyed, evidens módon a vele szembeni megoldások is ilyen erkölcsi mérce alá esnek. Ezen a szinten már nem beszélhetünk az ellenséggel folytatott harcról sem, mert az már nem képes megfelelni az egyenlő felek küzdelme kritériumának: nem érvényesek rá az egyetemes emberi erkölcsi szabályok, vele szemben ezért bármilyen megoldás legitim lehet. Példának okáért: a dehumanizáció szintjén az ellenséget gyakorta illetik olyan állati megszemélyesítésekkel, mint a patkány. A patkányokkal kapcsolatos negatív emberi érzelmi társításokon túl leszögezhetjük, hogy ezzel a meghatározással az ellenségünket már töröltük az emberiség fogalmköréből. És azt sem nehéz kikövetkeztetni, milyen megoldással lehet harcolni a patkányok ellen: irtani kell őket.

Az ellenségképzés diskurzuselméleti értelmezésében az utolsó lépcsőfokot az ellenség *démonizálása* alkotja. Szorosan kapcsolódik a dehumanizációhoz, ugyanakkor túltesz rajta: a nem emberi, ám még természetes ellenségalakot valamilyen megfoghatatlan, ám a közösséget annál inkább fenyegető mitikus lényé alakítja: démonná, hidrává vagy magává az ördöggé (mint például egykor Attila hun fejedelmet).⁵⁷ Az ellenség borzalmas teremtménnyé válik, mely elképzelhetetlen gonoszságra lesz képes. E „gonosz” teremtmények végső célpontjai a közösséget képviselő vezető tisztségviselők, az uralkodó vallás-erkölcsi rend, céljuk szexuális bűncselekmények elkövetése.⁵⁸ A gyakorlatban ezen a szinten a démonizált ellenségeket a diskurzus irányítói többek közt rituális gyilkosságokkal,⁵⁹ gyermekek megrontásával vagy alattomos mérgezési esetekkel hozhatják összefüggésbe.

Az 1950-es évek ellenségképei diskurzuselméleti szempontból

Mint láthattuk, a polgári és egyházi ellenségképekre számos példát találtunk, de a többi típus elemzéséhez is elegendő minta áll rendelkezésre. Felvetődik tehát a kérdés, hogy akár fogalomtörténeti, akár diskurzuselméleti szempontból nézve, milyen mélységűek ezek a jelenségek? Kísérljük meg a válaszadást elméleti alapvetésünk nyomán!

A differenciálás lényege a különbözőségek kihangsúlyozása, amely egész biztosan megvalósult az összes felismert ellenségkép esetében. Ha kellett, akár fiktív jellemzőkkel is, de világosan elhatárolták az ellenséges csoportot a saját csoporttól. A differenciálás példái többek között a következők voltak: a burzsoák gazdagok, a kulákok helyi mércével úgyszintén, az egyház vagy az Egyesült Államok képviselői eredendően egy másik zártnak tűnő csoport tagjai.

A dichotomizálás során az egyének úgy nyerne fogódzókat azonosságérzetükhöz, hogy a társadalmi kategorizációhoz nyúlnak, saját kategóriáikat pozitívan megkülönböztetve a többiektől. A vizsgált tankönyvek világában a dolgozó nép egyértelműen szorgalmasabb, mint a munkakerülő burzsoázia, ugyanez érvényes az egyháziakra, akik tulajdonképpen a társadalom szövetén élőködnek. A kulákok úgyszintén birtokaiknak köszönhetik viszonylagos jólétüket, az imperialista hatalmak pedig a gyarmati korok

Bese László: Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években

tőkefelhalmozásának. A szlávok már az ókortól békésen termeltek, míg a németek hódítással akartak még jobban meggazdagodni.

A hierarchizálás során kiemelésre kerül, hogy melyik csoport tulajdonságai a magasabb rendűek. Ez a dichotomizálás nyomán minden általunk vizsgált ellenségképnél megnyilvánul. Ugyanez igaz a homogenizálásra is: a tankönyvekben egyetlen alkalommal sem olvashatunk olyan gyártulajdonosról, aki esetleg jól bánt volna munkásaival, se pedig békés németekről. Az egyházban zajlanak ugyan reformfolyamatok, de az új irányzatok új eliteket szolgálnak ki, a birodalmaknak pedig mindig ugyanazok a céljaik Franciaországtól Oroszorszáig bezárólag.

Az esszencializálás során veleszületett, megváltoztathatatlan tényezők sorát rendeljük egyes csoportokhoz. Fel kell magunknak tenni a kérdést, hogy a vizsgált tankönyvek világában lehet-e vajon egy burzsoá bankárból osztályharcos munkás és fordítva? Nehezen átjárható a két csoport közötti határ. Az egyházi intézmények évezredek óta szolgálják az elnyomók hatalmát, van hát okunk mást várni az egyháztól? Vagy az imperialista hatalmaktól azt, hogy önzetlenül viselkedjenek? A kuláktól, hogy mondjon le birtokáról és legyen önként szövetkezeti tag? Aligha.

Az objektivizálás során az ellenséges csoport tárgyiasításra kerül, majd egységes módon fenyegetést képez a saját csoportunkra nézve. A polgárság a tankönyvi narratívában – bár ez sosem mondatott ki – egyértelműen a hatalom megszerzésére és az emberek kizsigelésére törekedett. Az egyház legitímálta a nép rabigáját, a pápa személyétől, sőt felekezettől függetlenül. A németekről vagy az imperialista hatalmakról hadüzenet nélkül is tudhatjuk, hogy a szlávok és oroszok elpusztítására törtek, a kulákok pedig a szövetkezetek szabotázsán dolgoztak, míg hagyták nekik. Egyik esetben sem szólaltatták meg az ellenséges csoport reprezentánsait, hogy saját nézőpontjukkal árnyalhassák a róluk, de nélkülük megalkotott kategóriákat.

Mint láthattuk, a diskurzuselméleti skála első hat fokán probléma nélkül léptünk át az 1950-es évek tankönyveinek ellenségképeivel. A dehumanizálás és démonizálás azonban már fogósabb kérdések, ugyanis tankönyvekről beszélünk, így a hétköznapi politikai propagandával szemben ezekben talán egy fokkal mérsékeltőbbek voltak a felhasznált jelzők. Mégis, a kulákság „felszámolásának” erkölcsi igazolása vagy a cári Oroszország állítólagos bűneinek bemutatása erősen a dehumanizálás és démonizálás nyomaira utalnak.

*

Összességében elmondhatjuk, hogy az 1950-es évek csehszlovákiai magyar történelemtankönyvei gyakran tartalmaztak ellenségképeket, sőt a vizsgált tankönyvi szövegek számos alkalommal ellentéteken, ellentétpárokon keresztül definiáltak történelmi folyamatokat, erről önmaguk így vallanak: „*A rabszolgatartó rendszer tehát ellentétei miatt szűnt meg, de saját kebelében új rendet alakított ki, az új rend számára jellemző új ellentétekkel.*”⁶⁰ Az ellenségképek kapcsán, gyakori alkalmazásuk mellett, azt is sikerült megállapítanunk, hogy jellegük igen agresszív volt. Felvetődik ugyanakkor a kérdés, hogy ezek az ellenségképek milyen „talajra” hullottak: vajon milyen hatékonysággal adta át őket az 1950-es évek iskolája az akkori diákoknak? S vajon az akkori pedagógusok miként viszonyultak a pártállam és a politikai ideológia által támasztott igényekhez? E kérdések megválaszolása minden bizonnyal a jelenben is releváns adalékokkal szolgálna a szakma

Bese László: Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években

számára, noha együtt járna bizonyos módszertani problémákkal (például az egykori diákok és főleg tanárok életkorából adódóan).

IRODALOM

- ECO, Umberto (2011): *Ellenséget alkotni*. Európa, Budapest.
- FAZEKAS József – HUNČÍK Péter (szerk. 2004): *Magyarok Szlovákiában (1989-2004). I. kötet*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Somorja – Dunaszerdahely.
- GIRARD, René (2014): *A bűnbak*. Gondolta, Budapest.
- JIREČEK, Miroslav (2014): *Vývoj vyučovacího předmětu dějepis v letech 1918-2013*. Masarykova univerzita, Brno.
- LÁSZLÓ Béla – A. SZABÓ László – TÓTH Károly (szerk. 2006): *Magyarok Szlovákiában IV. Oktatásügy (1989-2006)*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja.
- MANNHEIM, Karl (1996): *Ideológia és utópia*. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- NEČASOVÁ, Denisa (2020): *Obrazy nepřítelů v Československu 1948 – 1956*. Lidové noviny, Praha.
- POPÉLY Árpád (2016): A magyar lakosság felemás integrációja Csehszlovákiában (1948–1950). *Pro Minoritate*, 26. évf. 2016/nyár, 104.
- TURNER, John Charles (1980): Társadalmi összehasonlítás és a társadalmi azonosságtudat: A csoportközi viselkedés távlatai. In: PATAKI Ferenc (szerk.): *Csoportlélektan*. 2. bőv. átdolg. kiad. Gondolat, Budapest, 694-732.
- VAJDA Barnabás (2018): *Bevezetés a történelemdidaktikába és a történelemmethodikába*. Selye János Egyetem Tanárképző Kar, Komárom.
- ZELENÁK, Peter (2005): *Kontroverzná roviny slovensko-maďarských vzťahov v 20. storočí*. In: SIMON Attila (szerk.): *Mýty a predsudky v dejinách*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Somorja – Dunaszerdahely.

FELHASZNÁLT TANKÖNYVEK IDŐRENDI SORRENDJÉN

- POLIŠENSKÝ, Josef – PRAVDOVÁ, Marie – VARCL, Ladislav – ZÁSTEROVÁ, Bohumila (1954): *Történelem. A rabszolgatartó társadalmi rendtől – az újkor kezdetéig a csehszlovákiai magyar tannyelvű általános műveltséget nyújtó iskolák 9. évfolyama számára*. 1. kiadás. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- SOSIK, Alois – STRAČÁR, Emil – KOPÁČ, Jaroslav – KROPILÁK, Miroslav (1954): *Újkor és legújabb kor története. A csehszlovákiai magyar tannyelvű általános műveltséget nyújtó iskolák 8. évfolyama számára*. 3. kiadás. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- STOJKA, Ondrej – VANEK, Petr (1954): *Történelem a magyar tannyelvű általános műveltséget nyújtó iskolák 6. évfolyama számára*. 1. kiadás. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.

Bese László: Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években

- DEKAN, Ján – MACEK, Jozef – HUSA, Vaclav – HUSOVÁ, Mária – KLIMA, Arnošt – DOLEŽAL, Juraj – KRÁL, Vaclav (1957): *A Csehszlovák Köztársaság története. A csehszlovákiai magyar tannyelvű, általános műveltséget nyújtó iskolák 9. évfolyama számára*. 3. javított kiadás. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.
- KOVALEVA, S. I. (1959): *Történelem a csehszlovákiai, általános műveltséget nyújtó magyar tannyelvű iskolák 6. évfolyama számára*. 2. kiadás. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava.

JEGYZETEK

- ¹ A jelen munkát Magyarország Collegium Talentum programja támogatta.
- ² POPÉLY Árpád (2016): *A magyar lakosság felemás integrációja Csehszlovákiában (1948–1950). Pro Minoritate*, 26. évf. 2016/nyár, 104.
- ³ FAZEKAS József – HUNČIK Péter (szerk. 2004): *Magyarok Szlovákiában (1989-2004). I. kötet*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Somorja – Dunaszerdahely, 184.
- ⁴ LÁSZLÓ Béla – A. SZABÓ László – TÓTH Károly (szerk. 2006): *Magyarok Szlovákiában IV. Oktatásügy (1989-2006)*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 65.
- ⁵ JIREČEK, Miroslav (2014): *Vývoj vyučovacieho predmetu dejepis v letech 1918-2013*. Masarykova univerzita, Brno, 125.
- ⁶ A szovjet szempontrendszeren belül azért említünk külön orosz szempontrendszert is, mert az a kommunista ideológiától függetlenül létezett, például a középkori szláv történelem ábrázolásában.
- ⁷ NEČASOVÁ, Denisa (2020): *Obrazy nepřítelů v Československu 1948 – 1956*. Lidové noviny, Praha, 28.
- ⁸ VAJDA Barnabás (2018): *Bevezetés a történelemdidaktikába és a történelemmetodikába*. Selye János Egyetem Tanárképző Kar, Komárom, 21.
- ⁹ Helyeken itt egyszerre értünk történelmi korokat és témaköröket.
- ¹⁰ POLIŠENSKÝ, Josef – PRAVDOVÁ, Marie – VARCL, Ladislav – ZÁŠTEROVÁ, Bohumila (1954): *Történelem. A rabszolgatartó társadalmi rendtől – az újkor kezdetéig a csehszlovákiai magyar tannyelvű általános műveltséget nyújtó iskolák 9. évfolyama számára*. 1. kiadás. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 46.
- ¹¹ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ – VARCL – ZÁŠTEROVÁ (1954) 309.
- ¹² POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ – VARCL – ZÁŠTEROVÁ (1954) 182.
- ¹³ SOSIK, Alois – STRAČÁR, Emil – KOPÁČ, Jaroslav – KROPILÁK, Miroslav (1954): *Újkor és legújabb kor története. A csehszlovákiai magyar tannyelvű általános műveltséget nyújtó iskolák 8. évfolyama számára*. Slovenské pedagogické nakladateľstvo. 3. kiadás, Bratislava, 3.
- ¹⁴ SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 9.
- ¹⁵ SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 14.
- ¹⁶ SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 73.
- ¹⁷ SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 74.
- ¹⁸ SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 104.
- ¹⁹ SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 42.
- ²⁰ SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 45.
- ²¹ SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 91.
- ²² SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 52.
- ²³ SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 136.
- ²⁴ SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 131.
- ²⁵ SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 132.
- ²⁶ SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 136.
- ²⁷ STOJKA, Ondrej – VANEK, Petr (1954): *Történelem a magyar tannyelvű általános műveltséget nyújtó iskolák 6. évfolyama számára*. 1. kiadás. Slovenské pedagogické nakladateľstvo, Bratislava, 22.
- ²⁸ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ – VARCL – ZÁŠTEROVÁ (1954) 78.
- ²⁹ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ – VARCL – ZÁŠTEROVÁ (1954) 78.
- ³⁰ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ – VARCL – ZÁŠTEROVÁ (1954) 93.
- ³¹ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ – VARCL – ZÁŠTEROVÁ (1954) 110.
- ³² POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ – VARCL – ZÁŠTEROVÁ (1954) 131.
- ³³ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ – VARCL – ZÁŠTEROVÁ (1954) 131.
- ³⁴ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ – VARCL – ZÁŠTEROVÁ (1954) 157.
- ³⁵ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ – VARCL – ZÁŠTEROVÁ (1954) 158.
- ³⁶ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ – VARCL – ZÁŠTEROVÁ (1954) 235.

Bese László: Ellenségképek a csehszlovákiai magyar történelemtankönyvekben az 1950-es években

-
- ³⁷ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ– VARCL– ZÁSTEROVÁ (1954) 292.
- ³⁸ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ– VARCL– ZÁSTEROVÁ (1954) 246.
- ³⁹ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ– VARCL– ZÁSTEROVÁ (1954) 253.
- ⁴⁰ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ– VARCL– ZÁSTEROVÁ (1954) 253.
- ⁴¹ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ– VARCL– ZÁSTEROVÁ (1954) 103.
- ⁴² POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ– VARCL– ZÁSTEROVÁ (1954) 169.
- ⁴³ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ– VARCL– ZÁSTEROVÁ (1954) 205.
- ⁴⁴ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ– VARCL– ZÁSTEROVÁ (1954) 205.
- ⁴⁵ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ– VARCL– ZÁSTEROVÁ (1954) 95.
- ⁴⁶ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ– VARCL– ZÁSTEROVÁ (1954) 98.
- ⁴⁷ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ– VARCL– ZÁSTEROVÁ (1954) 203.
- ⁴⁸ SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 162.
- ⁴⁹ SOSIK – STRAČÁR – KOPÁČ – KROPILÁK (1954) 36.
- ⁵⁰ NEČASOVÁ, Denisa (2020): *Obrazy nepřítelů v Československu 1948 – 1956*. Lidové noviny, Praha, 21.
- ⁵¹ MANNHEIM, Karl (1996): *Ideológia és utópia*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 71.
- ⁵² ECO, Umberto (2011): *Ellenséget alkotni*. Európa, Budapest, 12.
- ⁵³ NEČASOVÁ (2020) 28.
- ⁵⁴ NEČASOVÁ (2020) 28.
- ⁵⁵ TURNER, John Charles (1980): Társadalmi összehasonlítás és a társadalmi azonosságtudat: A csoportközi viselkedés távlatai. In: PATAKI Ferenc (szerk.): *Csoportlélektan*. 2. bőv. átdolg. kiad. Gondolat, Budapest, 694-732.
- ⁵⁶ Szlovákiai magyar közösségünk számára keserű tapasztalat volt, hogy ezzel a fajta ellenség-diskurzussal már a létrejöttét követő években szembesülnie kellett: a két világháború közötti Csehszlovákiában az uralkodó nemzetállami narratíva előszeretettel tekintett vissza a dualizmus korára, a magyarokat pedig ezen a talajon állva, politikai és gondolati sokszínűségüket elfedve, egyöntetűen elnyomóként ábrázolták. ZELENÁK, Peter (2005): *Kontroverzní roviny slovensko-maďarských vzťahov v 20. storočí*. In: SIMON Attila (szerk.): *Mýty a predsudky v dejinách*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Somorja – Dunaszerdahely, 18.
- ⁵⁷ ECO (2011) 14.
- ⁵⁸ Bővebben: GIRARD, René (2014): *A bűnbak*. Gondolta, Budapest.
- ⁵⁹ Jó példát jelentenek ezekre a jelenségekre a zsidókat ért vérvádak, különösen a XIX. századtól napjainkig terjedő időszakban.
- ⁶⁰ POLIŠENSKÝ – PRAVDOVÁ– VARCL– ZÁSTEROVÁ (1954) 83.